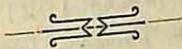

ինկնող երեւոյթն եղել է այն, որ տնտեսութիւնը համեմատաբար աւելի ընդարձակել են եւ միաբանութեան նոր խցեր շինել¹⁹։ Այս շրջանի վաճառարները եղել են պատմական Սեւանի անապատական աւանդութիւնների վերջին ներկայացուցիչները։ որոնցից յետոյ անապատը վանքի կենցաղ է սկսում, պահելով քիչ բան անապատի սովորութիւններից։

Սեւան սկսում է իւր կենցաղի մի այլ շրջան 50ական թուերից։

(Շարունակելի։) ԳՊՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ծ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք
Ս Տ Ս Պ Օ Լ Ո Յ Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ը Ն
Ե Ր Ե Մ Ի Ս Չ Ե Լ Է Պ Ի Ի Ք Ե Օ Մ Ի Ի Ր Ժ Ե Ա Ն

Գ Լ Ո Ի Ն Զ.

(Շարունակութիւն։)

Կարեւոր եւ ազգօգուտ ընկերութիւններու ալ ժամադրաւարը եղած է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին իր յարակից շէնքերով։

1860ին կազմուած է հոն Անճուէր ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր՝ պանդուխտ ազգայիններու կարգալ-գրել սորվեցնել։ Այս ընկերութիւնը որ բաւական տարիներ մեծ փութաջանութեամբ յարատեւած է, մինչեւ լակ Կ. Պոլսոյ զանազան թաղերու եւ նաեւ գաւառներու մէջ ալ ձիւղեր հաստատելով, դադարած է վերջ ի վերջոյ դժբախտաբար¹։ բայց նպատակին գործադրութիւնը բնաւ չէ կասած չնորհիւ անոր բարեզան հիմնադիր-անդամներէն Քրիստոստուր Ղազարոսեանի։ Այս պատուական Հայը այն, Անճուէր ընկերութեան լուծուելէն վերջն ալ 20—25 տարի շարունակ անվատ կերպով, առանց որ եւ է շահու կամ փոխարինութեան, մին մինակը յարատեւած է, եւ ամէն կիրակի Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն կից շէնքի մը մէջ վանեցի, մէցի եւ այլ հայ պանդուխտներու հոծ բազմութիւն մը իր գլուխը ժողվելով, մեծ

եռանդով ուսուցած է անոնց հայերէն կարդալ-գրել, եւ այս՝ հակառակ իւր յառաջացած տարիքին 75 ձմեռներուն, ինչպէս տեսած եմ անձաբ։

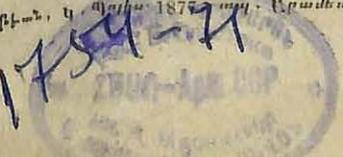
1862ին հաստատուած է այն տեղ Վարժապետական ընկերութիւնը¹, նպատակ ունենալով՝ Ազգ. վարժարաններու մէջ ուսուցման եղանակը բարեփոխել եւ վարժապետներու տխուր վիճակին բարւոյրմանը հոգածու ըլլալ։ սակայն՝ երկու ելեք տարի հաջիւ կեանք ունեցած է այն, առանց կարեւոր ձեռնարկի մը մտք ըլլալու։

1876 նոյեմբեր 1ին խումբ մը Ուսումնական երիտասարդներու ջանքով հաստատուած է Հայ-Գրական ընկերութիւնը, որուն նպատակն էր՝ նպաստել ազգ. գրականութեան զարգացման եւ գիտութեանց ծաւալման, գրագիտաց եւ գիտնականաց երկերը տպելով, եւ գրական, գիտական, պատմական Հանդէս մը հրատարակելով²։ Իր այս բարձր ու գեղեցիկ նպատակին մէջ չէ յաջողած այս ընկերութիւնը եւ հաջիւ կրցած է քիչ մը ժամանակ շարունակել ժողովրդական հրատարակչային բանաստեղծութիւններու շարք մը, որոնք տեղի կ'ունենային կիրակի օրերը Ղալաթիոյ դպրոցին մէջ։ Գէպի 1878ի վերջերը բոլորովն դադրած է այն։

1877 մարտ 9ին հաստատուած է հոն Ազգային Մատենադարանի ընկերութիւնը, որ նպատակ ունէր հիմնել՝ Ազգ. Ստանդարտ ու թանգարան, եւ ճոխացունել գանձեր, բանասիրական եւ հնագիտական հետազոտութիւններ ընել եւ հրատարակել ի տեղեկութիւն³։

1877—1880 եւ 1881 խիստ փայլուն գործունէութիւնով ապրած է այս ընկերութիւնը։ հիմնած է այն Ազգ. Մատենադարանը՝ կից կեդրոնական վարժարանին եւ հոն ժողոված է բազմաթիւ հայ Չեռագիրներու եւ հայ ու օտար տպագրութիւններու ճոխ հաւաքածոյ մը, ինչպէս նաեւ հին գրամներ ու հնագիտական հետա-

1 Ժամանակ, Կ. Պոլսոյ 1862, 1 յունվարի, եւ Կեկեկ, Կ. Պոլսոյ 1863, թիւ 3։
 2 Կանոնադրէր Հայ գրական ընկերութեան, Կ. Պոլսոյ 1877, տպ. Յ. Մ. Մանուկեան, էջ 6։
 3 Կանոնադրութիւն Ազգ. Մատենադարանի ընկերութեան, Կ. Պոլսոյ 1875, տպ. Արամեան, էջ 5։

19 Կիւմուշեանցի, 109—111 էր. 1
 1 Ժամանակ, Կ. Պոլսոյ 1863, թիւ 111։

քրքրութիւններ: Այս ընկերութեան վարչական ժողովի Նախագահն էր Խորէն Սրբազան Արք. Նար-Պէյ, Գեր-Նախագահը Սագրղլեան Յովհաննէս (ապա Բաշա), իսկ Ատենադպիրն ու Գեր-Ատենադպիրն ալ՝ երկու սիրուած գրագէտ բաբանաստեղծներ՝ Թովմաս Թերզեան եւ Մկրտիչ Աճէմեան:

1877 օգոստոսին, այս ընկերութիւնը կը յաջողի հիմնել նաեւ Հայկազեան կանառ մը, որուն մեծահանգէս բացումը տեղի կ'ունենայ Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանին մէջ 1877 չօկտ. 23ին, այդ օրը նախագահ Խորէն Նար-Պէյ Սրբազան Հայոց Ուսումնական Միութիւնը նիւթ առնելով, արտասանած է շատ պերճախօս ու վեհմ ճառ մը մեծապէս գնահատուած, որ հրատարակուած է այն ատենի Մասիսին մէջ՝ եւ նաեւ մասնաւոր տետրով այս լրագրին տպարանէն:

Հայկազեան կաճառի նպատակն էր՝ հետազօտել, ամենայն ինչ որ Հայութեան անցելոյն եւ ներկային կը վերաբերի, այսինքն՝ 1. Հայկազեան լեզու, 2. Գաւառական բարբառներ, 3. Բաղդատական լեզուագիտութիւն, 4. Մատենագիտական պատմութիւն, 5 Ազգային Պատմութիւն 6. Հնագիտութիւն, 7. Հին եւ նոր սովորութիւններ, 8. Դրամագիտութիւն, 9. Դիցարանութիւն, 10. Աշխարհագրութիւն, 11. Բնական պատմութիւն, 12. Դեղարուեստներ²:

Յոյժ ազգօգուտ եւ սքանչելի ձեռնարկ մ'էր ասի, բայց դժբախտաբար յարատեւութիւն չէ կրցած ունենալ, եւ տարի մը միայն ապրելէ յետոյ եղած է վաղամեռ հակառակ իր լուրջ կազմակերպութեանը, որուն վարիչն էին՝ Խորէն Սրբազան Նար-Պէյ, 2. Կղեմէս Ա. Սիպիլեան, 2. Մաղա, ի ա Ա. Օրմանեան, 2. Եղիշէ Ա. Գաֆթանեան, Տ. Յովհ. Քհ. Մկրեան, Տ. Յովհ. Քհ. Հիւրքեարպէյէտեան, Յովհաննէս Սագրղլեան, Յակոբ Արշակ, Բարսեղ Հալաճեան, Թովմաս Թերզեան, Մկրտիչ Աճէմեան եւ ուրիշներ: Որչափ ցաւալի է դադարումը այդ կաճառին, եւ որչափ զգալի եղաւ յետոյ անոր պէտքը: Ազգ. Մատենադարանին շատ մը հատորները, հնագիտական հաւաքածոյները տարիներու ընթացքին մէջ ցիրուցան եղան, մնացած Ձեռագիրները ու գիրքերը յօդս վերանալու վտանգին էին մատնուած, երբ Յովսէփ Իզմիրեանց մրցա-

1 Մասին. 1877 հօկտ. 24:
2 Հինգիւրդ Հայկ-վեան կաճառին, Կ. Պոլիս 1877, ապ. Իրանեան:

նակի մնայուն յանձնաժողովը յաջողեցաւ իր հօկողութեան ներքեւ զանոնք առնել ու յանձնել Ղալաթիոյ Բարօզիչ Տ. Բաբգէն Ծ. Ա. Ի, որ երկայնըմբեր տընութիւններով դասաւորեց տպագիր հատորները, եւ Ձեռագիրներու ալ ցանկը պատրաստեց բանասիրական արգի պահանջումներու համաձայն:

Ազգ. Մատենադարանի մնացած բոլոր գոյքերը, գիրքերը ձեռագիր թէ տպագիր 1911ին Ղալաթիայէն վերցուեցան եւ փոխադրուեցան Բերա Ազգ. Մատենադարանը Ս. Երրորդութեան Եկեղեցոյն ղէմը Նարեկեան վարժարանի վերի սրահներուն մէջ է այժմ:

Ազգ. վարչութիւնը 1921 յունիսին նոր Հոգաբարձութիւն ընտրեց այս Մատենադարանին համար, բայց 1877ի Ազգ. Մատենադարանը չեղաւ եւ չպիտի ըլլայ երբեք:

1880 յունիսին երբ Արարատեան, Դպրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Կիլիկեան ընկերութիւններու իրար միանալովը հաստատուեցաւ Հայոց Միացեալ բարենպատակ ընկերութիւնը, անոր կենդրոնը ու ժողովատեղին եղաւ շարունակ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցոյն աջակողմի մէկ շէկքը, որ ապրեցաւ մինչեւ իւր կազմալուծումը եւ մահը, զոր 1896—1897 պարտադրեց իրեն Համիտեան ժանդ բռնակալութիւնը:

Միացեալ ընկերութիւնը 1908ին վերակենցաղ յարութիւն մը առաւ եւ աւելի փայլուն գործունէութեամբ մը Հայաստանի գրեթէ ամէն կողմը բաղմամբ վարժարաններ բացաւ իւր կենդրոնը ունենալով նախ Ղալաթիա յետոյ Պոլիս, բայց՝ 1915ի սոսկալի հալածարգն ու տարագրութիւնները շատ մը բաներու հետ անոր ալ կեանքին վերջակէտը դրին իսպառ:

1884ին Պոլսեան Մշեցիները հաստատած են հոն Տարօնեան անունով ընկերութիւն մը, որ միակ նպատակ մը ունէր, այն էր՝ հոգալ Մշեցի աղքատ ուսանողներու դպրոցական պիտոյքը, եւ առ այս բացած էին Ղալաթիոյ մէջ Սրճարան մը իբրեւ հասոյթի աղբիւր. երկու երեւ տարի միայն արգիւնաւոր կերպով շարունակած է այս ընկերութիւնը յետոյ դադարած:

Նոյն տարին հաստատուած է հոն ի յիշատակ Ներսէս Պատրիարքի, Ներսէս վարժապետեան ընկերութիւնը, որ շինած է կենդրոնական վարժարանը, եւ անոր ապահովութեանը համար ոչ միայն Ս. Լուսաւորչի հասոյթներու հսկողութիւնը ձեռք առած է, այլեւ՝ մասնաւոր հանգանակութիւններով ալ եկեղեցւոյն կալուածները մեռելութենէ փրկած է, թէ՛ զանոնք նորէն կառուցանելով եւ թէ՛ յափշտակ շինութիւններէն ազատելով¹։ Այս ընկերութիւնը դադարած է 1886ին. ասոր տեղ Ազգ. վարչութիւնը ընտրած է «Ղալաթիոյ ինամակալութիւն», կոչուած մարմինը, որուն պաշտօնն է՝ հսկել կենդրոնական վարժարանի բարեկարգութեանը եւ ապահովել եկեղեցւոյ հասոյթը ու կալուածներու արդիւնաւորութիւնը։

Ղալաթիոյ մէջ կազմուած են դեռ ուրիշ շատ ընկերութիւններ, ինչպէս Ոստմնասիրաց, հայրենասիրաց, եղբայրական, օժանդակ, որոնք սակայն ասուպի մը կեանքը միայն ապրած են։

Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ Ս. Լուսաւորչի հովանիին տակ կազմուած է թրքահայ շրատակչական ընկերութիւնը, որ 1910 էն ի վեր սկսած էր թէ՛ եւ աշխատիլ մեծ եռանդով, եւ ազգային գրականութեան ու մատենագրութեան զարգացմանը համար ձեռնարկել օգտակար հրատարակութիւններու, բայց հալիւ կրցաւ տիկին Զապել Եսայեանի մէկ աշխատութիւնը² տպագրել տալ եւ լուծուեցաւ։

Ս. Լուսաւորչի վերջի նորոգութիւններէն յետոյ, Ազգ. Պատրիարքարանի գործառնութիւններու գրեթէ մեծ մասը գումարուէն Ղալաթիա փոխադրուեցան։ Ազգ. կեդրոնական վարչութեան քաղաքական, կրօնական եւ խառն ժողովները մինչեւ վերջի ժամանակներ հոն կը գումարուէին. ուսումնական, անտեսական, եւ լեւմտից, խորհուրդները՝ ինչպէս նաեւ զանազան յանձնաժողովներ՝ Սանասարեանց, Իզմիրեանց եւ այլն հոն կ'ընէին իրենց շարժամարտերը, եւ այն տեղ էր՝ որ 1886 էն ի վեր երկու տարին անգամ մը, Արքայ թարգմանչաց Սահակոյ եւ Մեսրոպոյ տօնին օրը կը կատարուէր Յովսէփ Իզմիրեանց գրական մրցանակի շքեղ հանդէսները, որոնք դադարեցան 1912 էն ի վերջ։

կան նիստերը, եւ այն տեղ էր՝ որ 1886 էն ի վեր երկու տարին անգամ մը, Արքայ թարգմանչաց Սահակոյ եւ Մեսրոպոյ տօնին օրը կը կատարուէր Յովսէփ Իզմիրեանց գրական մրցանակի շքեղ հանդէսները, որոնք դադարեցան 1912 էն ի վերջ։

* * *

Պրոֆ. հայուն հնգագործան եւ աւելի կեանքին պատկառելի մէկ կոթողն է Ղալաթիոյ այս եկեղեցին. ունի դեռ շատ պատմական տեղեկութիւններ որոնց մանրամասն թուումը զանց առնելով անոնց մէկ հատը միայն կը յիշատակեմ իբր վերջաբան։

1820 ապրիլ 20 ի Զատիկի օրը՝ երբ Մայր Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմի տաճարին մէջ Պօղոս Պատրիարքի նախագահութեամբ տեղի կ'ունենար յաւէժական յիշատակի արժանի եկեղեցական պատկառելի այն ժողովը, եւ ուր հայկաթողիկ վարդապետներ ու աշխարհականներ «չրաւէր սիրոյ» համբաւաւոր սահմանադրութեամբ կողջագործուէին հայ կղերին ու աշխարհականին հետ, եւ կ'ուխառէին Միութեան կապերով զօգուիլ իրարու¹, այդ պատմական միաբանաժողովին յաջորդ շարժումներէն՝ Գիւտի նշխարաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին տօնի կիրակի օրն էր՝ որ Աբբայեան կաթողիկ վարդապետներէն Զ. Գրիգոր՝ հանդիսաւոր պատարագ կը մատուցանէր Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին², եւ անոր ընկերներէն ուրիշ վարդապետներ ալ հետզհետէ կը պատարագէին Գուրուշէշմէ, Սամաթիա, Պալաթ, Խասպիւղ եւ Ենիգիւղի եկեղեցիները։

Զ. Գրիգորի պատարագին անձամբ ներկայ կ'ըլլար Հայոց Պատրիարքը, եւ պատարագէն վերջ մեծ խնջոյքներով կ'օրհնէր այս միութիւնը եւ տեղեկագրէր Էջմիածին, ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որ ոչ նուազ մեծ ուրախութեամբ հոգեկան ամենամեծ մխիթարութիւնը կը զգար այդ օրը։

Վրոտ Յովհաննէս պատրիարքին օրովը՝ 1737ին սկսուած՝ բայց օտարին չարաննդ թելադրութեամբը ընդ հասուած Միութիւնն էր, որ գրեթէ դարձ յետոյ կը վերընձիւղէր կրօնքով բաժնուած Հայութիւններուն միջեւ եւ այնչափ ազատ ու լայնախոհ կերպով, որ մինչեւ անգամ Պէդճեան Յարութիւն ամիրայ՝ պատրիարքարանի

¹ Պատմ. Հայոց Ա. Պէրպիտեան, էջ 122-130։
² Անդ, էջ 134։

¹ Գուր. Յովհ. Պատրիարք, Բարդէն Ա. ի, էջ 213։
² Աւերակեցեան, Զապել Եսայեան, Կ. Պոլիս 1911։

ազգային ժողովին նախագահը, 1827 ին Կարապետ պատրիարքին կ'առաջարկէ կաթողիկ վարդապետներէն մէկը իրեն փոխանորդ կարգել¹, որպէս զի Բերայի կամ Ղալաթիոյ եկեղեցին նստելով Հայ-կաթողիկներու գործերը վարէր, պատրիարքը կը հաւանի եւ Պէզճեան իւր տանը մէջ Հայ-կաթողիկ երեւելիներու հետ որոնք էին Տիւղեան, Պիլէզիկճեան, Ելքէնճեան եւ ուրիշներ, ժողով գումարելով կը հաղորդէ պատրիարքին որոշումը, եւ անմիջապէս պատրիարքական փոխանորդ կ'ընտրեն Նուրիճան Անտոն վարդապետը. բայց Անկիւրացի երեւելիներ ղէմ կ'ելլան այս ընտրութեան, բեկանել կու տան զայն եւ փոխանորդ կ'որոշեն իրենց հայրենակից Մարուշ Պօղոս վարդապետը, զոր Պէզճեան եւ Կարապետ պատրիարք ալ կ'ընդունին առանց դիտողութեան² եւ ի սէր խաղաղութեան:

Գժբախտաբար այս նորակազմ Միութիւնը տեւական չ'ըլլար եւ դարձեալ օտարին թելադրութեամբ կը վիժի այն. այդ տարին իսկ վճռական կ'ըլլայ Հայ եւ Հայ-կաթողիկներու տխուր բաժանումը, որ կը տեւէ ցայժմ:

Համերոպական ահռելի պատերազմին զինադադարէն յետոյ Հայ Ազգին սգաւոր ու ընկճուած վիճակը, Հայկական խնդիրը եւ Հայաստանի նորընձիւղ կեանքը անհրաժեշտաբար կը պահանջէին՝ որ բոլոր Հայ անունը կրողներ ունենան Համագործակցութիւն, ներդաշնակ եւ զերար չէզբացնող Համագործակցութիւն. այս բանին համար 1919 ին կազմուեցաւ «Համազգային երեսփոխանական ժողովը» զոր կը բաղկացունէին՝ Հայ-Էջմիածնական, Հայ-կաթողիկ եւ Հայ-բողոքական ազգային երեսփոխանները ամբողջութեամբ:

Համազգային երեսփոխանական ժողովը կը գումարուէր միշտ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն ժողովարանը, եւ ազգային շատ մը խնդիրներու լուծումին մէջ սքանչելի արդիւնաւորութիւն, ունեցաւ, բայց յարատեւութիւն չունեցաւ:

* * *

Ս. Լուսաւորչի անկողմի փակին մէջ թաղուած է՝ 14 դեկտեմբեր 1876 ին Մատթէոս Այվատեան³, որ 1871 էն սկսած Կ. Պօլսոյ մէջ հրատարակուող Արարատ անուն թերթին

հիմնադիր-խմբագիրն էր, եւ որ 1876 հոկտեմբերին անմեղ յօդուածի համար տաճիկ կառավարութեան հրամանաւ չարաչար ծեծուեցաւ, ու այդ ծեծին հետեւանքով երկու ամիս անկողնի մէջ տառապելով նահատակուեցաւ, ինչպէս կ'արձանագրէր այն ատենի Ազգային ժողովին Ատենագրութիւնը¹:

Մատթէոս Այվատեանի գերեզմանը անյայտ է այժմ, եւ շատ ցաւալի է որ Ազգին համար գրիչ շարժող, եւ այդ գրչին համար անողբաբար զոհուող խմբագիր մը կը մնայ դեռ անշիրիմ. արդեօք Հայ խմբագիրներու Միութեան կը սպասէր Մատթէոս Այվատեան որպէս զի մոռացութեան ճիրաններէն կորզուի:

Այվատեանէ վերջ հոն թաղուած են նաեւ 1878 ապրիլ 22 ին Յարութիւն Գափամաճեան, եւ կինը Տիկին Մաքրուհի Գափամաճեան († 18 մայիս 1887), որոնք կենդանական վարժարանի կառուցման համար նուիրած են 500 եւ 300 = 800 ոսկի² եւ ունին իրենց մարմարեայ փառաւոր միազոյգ շիրիմը:

1912 ին Ղալաթիոյ եկեղեցին ունեցաւ Դպրաց Դաս մը զոր կը հովանաւորէր եւ սքանչելապէս կը մարդէր մեծարուեստ երաժշտապետը Կոմիտաս Աւարդապետ. 1915 էն ի վեր այս Դպրաց Դասը լուծուեցաւ, մարդիչ վարդապետին անողբ հիւանդութեանը պատճառաւ:

* * *

Այսչափ են ահա Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորչին վերաբերեալ Հայ ազգային տեղեկութիւնները, զորս արագ ակնարկով մը ժողոված պահուս, կը յաւելում նաեւ՝ թէ եկեղեցւոյն շրջափակէն դուրս ալ Ղալաթիա քաղաքը տեսած է Հայկական կեանքի շարժումներ որոնց գլխաւորն էր՝ Հայ մամուլի գործունէութիւնը: Ղալաթիոյ մէջ էր Միւհէնտիսեան եւ Գիւրքճեան նշանաւոր տպարանները, որոնք Ազգ. Սահմանադրութեան թուականէն առաջ յետոյ, շատ աշխատութիւններ հրատարակած են³. հոն էր Կարապետ Իւթիւճեանի Մասիսի

¹ Հայոց Պատմութիւն Ա. Պեթպեւեանէ, էջ 189:
² Հայոց Պատմութիւն Ա. Պեթպեւեան, էջ 189-190:
³ Տե՛րեցոյց Ս. Փրիլիան Ազգ. Հիւանդանոցին, տարեթիւ 1903, էջ 112:

¹ Արեւագրութիւն և Վրէ. Ժողովոյ. Նիստի, 11 մարտ 1877, էջ 402-404:
² Կոմ. Յովհ. Պատրիարք, Բարգէն Աւարդապետի, էջ 207-210:
³ Տե՛ղ ու Գոռ, Թեոդիկի, Կ. Պոլս 1912, էջ 74, Ց 1, 86:

տպարանը, որ ոչ միայն «Մասիս» թերթը կը հրատարակէր ալ նաեւ ուրիշ գործեր¹: Ղաւաթիոյ մէջ կը հրատարակուէին երբեմն Մանգումէ, Լրագիր, Արեւելք, Հայրենիք, Ժողովուրդ, Ճակատամարտի բնոյց յատուկ տպարաններով, եւ հոն կը հրատարակուի այժմ Ժողովուրդի Չայն-ժամանակ միացեալ թերթը²:

ՏՈՂ 199—200 եւ 201:

«Առ Պատուարը գշերիմն տեսցես՝
Գրիգոր կեսարացոյն այն:
ըարունոյս վախճան լեալ թաղման,
Ոմն որ Շահին Չէլէպի՝
ի Պայրամ Բաշաէն հայցման:»

Սոյն տողերով երեմիա Չէլէպի կ'իմացնէ, թէ Ղաւաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն պատին քով թաղուած է՝ Հայոց 1084 (այսինքն՝ քրիստոսի 1635) թուին, կեսարացի Գրիգոր Պատրիարքը, եւ թէ՛ անոր թաղումին հրամանը Պայրամ Բաշաէն ինքրած է, Շահին Չէլէպի անուն Հայ մը:

Գրիգոր կեսարացի պատրիարքին գերեզմանը այսօր անյայտ է, եւ չի գիտցուիր թէ Ս. Լուսաւորչի ո՞ր կողմ կը գտնուէր այն, գոնցէ 1731ի հրդեհին առենը կորսուեցաւ, անշուշտ շերիմ չունենալուն պատճառաւ, եթէ ոչ՝ կողոտ Յովն Տաննէսի պէս Պատրիարք մը, եկեղեցւոյն 1733ի վերաշինութեան ժամանակը, չի պիտի թողուր որ Գրիգոր կեսարացիի պէս բաւականի նշանաւոր եղած պատրիարքի մը գերեզմանը կանուոր եղած պատրիարքի մը գերեզմանը կանուոր չմնար:

¹ Ղաւաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ ընդօրինակուած է Պարիսի Bibliothéque Nationaleի 30 թերթեր կողմ Չեռագիրը, որ եկեղեցական այլեւայլ նիւթերու վրայ գրուածներ կը պարունակէ, եւ ունի եր Յիշատակարանը, սապէս:

«Գրվեցաւ սակաւ նոտրիկս ի թվական-
իս Հայոց Ռ. Ժ. Լ. Գ. սեկտեմբերի, ի քաղաքն
ի զունն սուրբն Լուսաւորչի, ի քաղաքն
քոզանդիայ. որ է կոստանդինուպոլիս:
Ով որ գգողս յիշէ. յիշեալ լիցի ի քրիստոսէ:»

Չեռագրիս ընդօրինակիւք եղած է մի ոմն Մարտիրոս, որուն անունը կը կարգաւք Հատորին 115րդ էջին վրայ հետեւեալ կերպով:

«Եւս գրիչս զմիղաւորսս մեղապարտ Մարտիրոս յիշեսցիս միով ողորմեայի յիշեալ լիցի ի քրիստոսէ եւ իւր քարեացարացէ ամենային:»
Չեռագրին թուականն է՝ 1133 + 551 = 1684:

Սարգիս Գպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն շինութիւնը պատմած պահուն, կը գրէ նաեւ Գրիգոր կեսարացւոյ մահուան եւ գերեզմանի մասին սապէս,

«Աստ թաղեցաւ ի թուականին Հայոց Ռ.Չի (1084 + 551 = 1635) առ որմով այն եկեղեցւոյս եւ հոչակաւոր վարդապետն Գրիգոր կեսարացի աշակերտ Սրապիոնի կաթողիկոսին, (որ երիցս Պատրիարք եղեալ էր ի Կոստանդինուպոլիս) հրաման հայցելով Շահին Չէլէպին ի վէզիրէ ժամանակին ի Պայրամ՝ փաշայէն, վասն թաղելոյ զմարմին նորա ի սմա:»

Ուրեմն եկեղեցւոյ մէջ մեռել թաղելը խտրել արգելուած ըլլալու էր 1635ին, որպէս զի Շահին Չէլէպի, ստիպուէր այն առնել վէզիրէն (էպարքոսէն) յատուկ հրաման երթալ առնել, պատրիարքին մարմինը եկեղեցին թաղելու համար. առանց Շահին Չէլէպիի միջամտութեան Ս. Լուսաւորչի մէջ պիտի չթաղուէր ուրեմն Գրիգոր Պատրիարք. սակայն՝ գիտնանք՝ թէ Շահին Չէլէպի ալ շատ դիւրութեամբ չէ որ հրամանը ձեռք կը բերէ: Հարկ կ'ըլլայ կեսարացիին այգին ու գիր, երբ ծախել եւ արդիւն ովք կաշառք տալ աշուձախ, ինչպէս կ'իմանանք հանգուցեալ պատրիարքին եղբորորդի՝ Յակոբ Նրէցի ինքնագիր յիշատակարանէն, որ կը պահուի Ազգ. Մատենադարանի Չեռագիրներէն մէկին մէջ եւ զոր հրատարակեց Բարգէն Վարդապետ 1904ին¹, ահաւասիկ այն,

«Փառք քեզ համապատել երրորդութիւն... եւ այլն. եւ արդ ես անպտուղս ի բարեաց, պարտականս ի բիւրոց քանքարաց եւ յետինս ի սպասաւորաց եկեղեցւոյ, սոսկ անուամբ Յակոբ Նրէց կոչելոյս, ծոյլս ի բարիս եւ օտարս յամենայն տեսակս առաքինութեան... եւ պարուհանականս զայս աստուածունակ եւ գերազրական, երանաւէտ եւ երկնաւոր շնորհի ընդունակ եւ ունակական, ըստացեալ բազում ըղձիւ եւ փափաքանօք յետ վախճանի ի գրեանց Սուրբ Հօրս, այսինքն հօրեղբօրս գրեանց վաճառելոյն պատճառն այս է. որ վախճանեցաւ ըստունապետս մեր ի սեպական վիճակ իւր ի Ստամպոլ. եւ եւս ունին սովորութիւն այլազ-

¹ Կուրթ Յովհ. Պարթևրտ, Բարգէն Ա. ի, էջ 78-79: Այս Յիշատակարանը 1911ին Հանդէս Աւստ եպի (էջ 84) մէջ Հ. Գր. Գալէքթեանեան ալ հրատարակեց, առանց սակայն իրմ եօթը տարի առաջ հրատարակուածին վրայ բան մը յիշատակելու:

գիկ որ ոչ թողուն թաղել զմեռեալս ի շինա-
մէջս քաղաքին, այլ անշէն տեղիս եւ հեռի ի
քաղաքէ. զոր Շահին Չէլէպին արքունական
հրամանաւ թաղեաց ի Ղալաթիա ի Սուրբ
Լուսաւորիչ եկեղեցին. եւ սակս թաղելոյ նմա
զնշխարան եւ թէ այլ ինչ խարճ զոր արարեալ
էր եւ էառ ի մէջ ԳՌԻԽԷ (3047) ՂՌՇ, եւ
միանգամայն եղեւ խարճ ԳՌԻԷՃ (4700) ՂՌՇ,
եւ այս եղեւ պատճառ վաճառելոյ գրեանց
եւ այգոյն¹։

Գրիգոր Կեսարացի իր ժամանակի միւս
պատրիարքներու բաւական բանիբունը եւ ամե-
նազգեցիկը եղած է.¹ Երեք անգամ պատրիար-
քութիւն ըրած է, միշտ իւր նախորդին՝ Խուլ
Յովհաննէսի տեղն անցնելով, որուն սոսկալի
կերպով հակառակորդ մ'էր. առաջին պատրիար-
քութիւնը տեւած է 1601—1608, երկրորդը
1611—1621, իսկ երրորդը 1623—1626,²
որով 20 տարուան պատրիարքութիւն ըրած
կ'ըլայ: Անոր նշանակելի գործերը չենք գիտեր,
բայց կ'երեւի թէ բաւական խոհական եւ օգ-
տակար կերպով բոլորած է իւր պաշտօնավարու-
թիւնները: Իրեն ժամանակակից էր Գր. Գարա-
նաղի վարդապետը՝ որ իր ժամանակագրութեան
մէջ շատ զրուատալից ոճով չի խօսիր անոր մա-
սին³. Բայց Առաքել Գաւրիթեցի կը գովէ զայն
«Այր գիտական նրբից եւ արտաբնոց⁴»
ըսելով եւ միանգամայն՝ Այր անարկու եւ յոյժ
խրոխտ եւ դժուարահաճ⁵ զայն կոչելով:

Ինչպէս իւր անունը կը յայտնէ՝ ծնած է
Կեսարիա, ուր 1602ին եւ յետոյ՝ Առաջնոր-
դութիւն ըրած է, եւ այդ Առաջնորդութեան
ատենն է որ երկայնահասակ տիտղոսն ալ
առած է հասակին բարձրութեանը պատճառաւ⁶:

Աշակերտ եղած է մեծանուն Սրապիոն
Կաթողիկոսին⁷. Ինքն ալ աշակերտ ունեցած է
նշանաւոր Մովսէս Տաթեւացին (յետոյ Էջմիածնի
Կաթողիկոս), զոր դէպի 1611—1612 վարդա-
պետ կը ձեռնադրէ Կ. Պոլիս⁸:

Եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր Կիլիկիոյ
Յովհաննէս Կաթողիկոսէն¹:

Պատրիարքութենէ դադրելէ վերջ, կ'եր-
թայրեր Էջմիածնի նուիրակ Կամենից, ուր Նիկող
Եպիսկոպոսի կատարած անհրաման ձեռնադրու-
թիւններուն հակառակելով, կը բանադրէ զայն².
Բայց յետոյ երբ Նիկող Եպիսկոպոս 1629ին
Կամենիցէն ճամբայ ելլալով յատկապէս Պոլիս
կու գարնեբումն խնդրելու, Կեսարացին այդ տա-
րին Պուրսա գտնուելով, եւ Նիկող ալ Պուրսա
չկարենալ երթալուն գրաւորապէս դիմում
կ'ընէր եւ արձակում կը ստանար անկէ³:

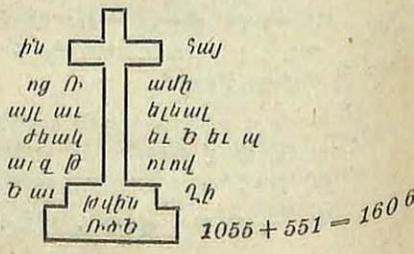
Գրիգոր Կեսարացի ճանչցուած է նաեւ
իրբեւ բանաստեղծ. անոր այս կարողութեանը
մասին 1905ին գեղեցիկ յօդուած մը ունի
գրած Հրանդ Ասատուր,⁴ Կ. Պոլսոյ քանաստեղծ
Հայ պատրիարքները, վերնագրով⁴, եւ նշա-
նակած է անոր գրած տաղերը, որոնք կը մնան
Վիեննայի Մխիթարեանց վանքի Չեռագիր-
ներուն մէջ⁵:

Այդ տաղերուն մէկ հատը, շատ սրտա-
ուռէ՝ Գրիգոր Կեսարացի նուիրած է իւր վար-
դապետին՝ նշանաւոր Սրապիոն՝ կամ Գրիգոր
ԺԳՐԷ Կաթողիկոսին, որ վախճանած է Ամիթ
(Տիգրանակերտ) ապրիլ 20ին⁶ եւ թաղուած
տեղոյն Տաղ Գաբուսու կոչուած վայրի ԱԳԳ.
Գերեզմանատունը⁷:

1 Արեւելիկ Մատու, 1890, էջ 474—475; Տրե-
նոյ Ալէ. Հիւնդարեանցի, 1910, էջ 107;
2 Չամբեան Պարմ. Հայոց, Հատոր Գ., էջ 631—632
եւ Կաթողից, Հ. Ղ. Արեւանի, Վենետիկ, էջ 136 եւ 205;
3 Չամբեան եւ Կաթողից, Անդ.
4 Տրենոյ Ալէ. Հիւնդարեանցի, տարի 1906, էջ 397;
5 Մոյր Յայր Զեյթունց, Հ. Տաւան, Վիեննա,
էջ 732;
6 Առաւել Գաւրիթեցի, էջ 23;
7 Սրապիոն Կաթողիկոսի տապանգրէրը 1912 վե-
տրուար 29ին յղէց ինձ Չա. Էն Պատրիարք, երբ տակաւին
Տիարպէրի Առաջնորդ էր. աւտիկ այն:

1 Թորոս Աղբաբ, Գար. Վ. ի: Սրբանձաեանցի Հա-
տոր Բ., էջ 288—291;
2 Չամբեան Պարմ. Հայոց, Հատոր Գ., էջ 535—537
567 եւ 612;
3 Ժամանակագրութեան Գր. վարդապետի Գրուածոց-ոյ,
Երուսաղէմ, 1915, էջ 107, 135, 167, 172 եւ այլն;
4 Առաւել Գաւրիթեցի, Ամսօրեացի, 1669, էջ 10;
5 Անդ. էջ 281;
6 Բաղնիսեանցի Կատարեաց, հրդաս եպ. Պա-
րեանի Բեաղմարիտի թիւ 3073, 24 հոկտ. 1906;
7 Առաւել Գաւրիթեցի, էջ 10;
8 Անդ. էջ 281:

Այս է Տապան
մարմնոյ տե
ղի Աստուածաբան վոռ
պի յուրհայն
ցոյ Սրապիոնի
Կաթողիկոս Գրիգորիսի
Յայրապետիս վախ
ժան լինի թվ

Գրիգոր Կեսարացի ժամանակին ծանօթ եւ ազդեցիկ Հայերէն սիրուած եւ յարգուած Պատրիարք մը եղած է, մանաւանդ Շահին 2էլէպի անուն Հայէն. վախճանած է 1635ին ինչպէս կ'աւանդեն Յակոբ Երէց, Երեմիա 2էլէպի եւ Սարգիս դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան: Լա կ'ըլլար՝ որ Ղալաթիոյ թաղին Ազգ. խնամակալութիւնը, Ս. Լուսաւորչի մէկ կողմը Արձանագրութեամբ մը յիշատակէր, թէ Կ. Պոլսոյ այս բանաստեղծ Պատրիարքը թաղուած է հոն 1635ին:

Տող 201: «Շահին 2էլէպի» նշանաւոր Հայ մը, հարկաւ մեծ ազդեցութեան տէր, բայց մանրամասն կերպով տեղեկութիւն չկայ իր մասին. Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին թաղման հրամանը առնելուն առթիւ միայն կը յիշատակուի իւր անունը, եւ անգամ մ'ալ Առաքել Գաւրիթեցի կը խօսի անոր վրայ ըսելով՝ «Եւ երեւելի արք որպէս Շահին չալապին, որ էր այր նշանաւոր ի դրան թագաւորին¹, ուրկէ դատելի է թէ պետական նշանակելի անձնաւորութիւն մը եղած է:

Շահին Չալապիի եւ ուրիշ Հայ երեւելիներու առաջարկութեամբն է՝ որ Գրիգոր Կեսարացի հակառակ իր խրոխտ դժուարահաւանութեանը², կը հաճի ձեռք դնել Մովսէս Տաթևացիի վրայ եւ զայն ձեռնադրել վարդապետ, որ պիտի ըլլար յետոյ Էջմիածնի այն նշանաւոր կաթողիկոսը (1629—1632):

Տող 205: «Յանուն սան-Պէնէտիթօ՛ եէզուիտք աստ են միարսն»³: Լատիներու Սէն-Բէնուա հնամենի վանքն ու եկեղեցին է սա որ կը գտնուի Ս. Լուսաւորչի արեւմտակողմը նեղիւկ փողոցի մը վրայ:

12^{րդ} դարու հիմնարկութիւն մը ըլլալ կը կարծուի. ասոր մասին Հ. Ղուկաս Ինձիճեան կը գրէ³ թէ երբ 17^{րդ} դարու մէջ եկեղեցւոյն քովի Մենաստանը շինելու համար փողոցի կողմը քանդուած տուն մը վար առնուեցաւ, փլատակ-ներու ներքեւէն ելաւ քար մը, որուն վրայ կար աղճատ գիրերով հայերէն Արձանագրութիւն մը որ էր հետեւեալը,

«Անօն յիսուսի
Քրիստոս ծառա
մ'հ սմա
մժիմ՝ ովակէմ՝
թվին Ռ
ժի»¹

Անշնանակ արձանագրութիւն մը, որուն թուականը խոտոր կը համեմատի տունին փլուզման ժամանակին. թերեւս աւելի հին թուական մ'էր որու մասին Ինձիճեան բան մը չի գրեր: Այս եկեղեցին յատկապէս 1912ին այցելեցի ես, տեսնալու համար հոն եղած Հայկական Յիշատակները, որոնց համար կ'ըսուէր, թէ հետաքրքրութեան արժանի բաներ են. բայց ես այնպէս չգտայ: Երկու հատ էին անոնք, առաջինը՝ եկեղեցւոյն աջակողմեան պահարանի ձախ պատին վրայ կախուած խաչելութեան պատկեր մը, որուն վերայ յայտնուած է նաեւ գլուխը թագով գեղադէմ կին մը՝ առջեւը ամբայական տարազով մարդ մը, որ ծնրադիր աղերսանք կ'ընէ. եկեղեցւոյն մեծաւորը այս պատկերին համար ըսաւ ինձ, թէ Հայ նկարչի մը գործ է եւ ներկայացուած դէմքերն ալ Հայ ականաւոր տիկնոջ մը ու իր ամուսնոյն կը վերաբերին. բայց այս մասին պատկերին վրայ որ եւ է յիշատակագրութիւն մը չկար, միայն խաչին վերի թեւին վրայ երկաթագիր կը տեսնուէին Յ. Ն. Թ. Հ. հայերէն չորս տառերը, ուրկէ դատելի ըլլայ թերեւս՝ մեծաւորին աւանդածը:

Երկրորդը դարձեալ պատկեր մ'է Աստուածամօր, որ նոյն պահարանին սեղանին վրայ կը գտնուի. այդ պատկերը խաղողի ողկոյններով շինուած արծաթեայ գեղեցիկ շրջանակ մը ունի՝ թերեւս Հայ ոսկերչի մը աշխատութիւնը, պատկերին ստորոտն ալ երկտող բոլորագիր Հայ Արձանագրութիւն մը, որ է՝

Յիշատակ
18 Իսրայէլեան 22
Յօհաննիսիս

Այս երկուքէն զատ ուրիշ Հայ յիշատակ չգտայ հոն, եւ մեկնած պահուած միտքս եկաւ, թէ Սէն-Բէնուա եկեղեցին իր կողքն ունի համանուն վարժարանը երկրորդական, ուր շատ տարիներէ ի վեր յաճախած են եւ կը յաճախեն բազմերամ հայ ուսանողներ... յիշողութեանս մէջ արթնեցաւ նաեւ թէ այս եկեղեցւոյն հին

¹ Աստուի Դուրեթեյի, էջ 281;
² Անդ;
³ Աւերգէր. Զորից Ժողովուրդի Աւերգի, Հ. Ղ. Ինձիճեանի, Հատոր Ե. էջ 135:

¹ Անդ:

ատեններու կրօնաւորներն էին, որ շարունակ պատ-
ճառ եղած են Հայ Ազգին մէջ յարուցուած
կրօնային տխուր վէճերուն, թէ անոնք եղած են
միշտ սերմանիչը հայ եւ հայ-կաթոլիկ ազգային-
ներու անմիաբանութեան, որուն արդիւնքն եղաւ
1828ին կաթոլիկ հայերու՝ մանաւանդ Ղա-
լաթի բանակներուն դէմ եղած վատ հալա-
ծանքը¹... եւ խորավիշտ տրամուծիւն մը պատեց
յանկարծ սիրտս...

Սէն-Բէնուաէն քիչ հետո է դէպի Արեւ-
մուտք կաթոլիկ ազգայիններու Յիսուս Փրկիչ
Մայր Եկեղեցին, որուն հիմնարկութիւնը տեղի
ունեցած է 1831 յուլիս 15ին², իսկ օծումը՝
1834 յուլիս 14ին³:

Հայերու եւ Հայ-կաթոլիկներու միջեւ
տեղի ունեցած կրօնային անհամաձայնութիւն-
ները խորհրդանշող եւ Հայ Ազգին մէջ գոյու-
թիւն առած ողբալի բաժանումը յուշ ածող
առաջին կոթողն եղաւ այս եկեղեցին: Մինչեւ
անոր հիմնուիլը կաթոլիկ Հայ կղերը մայրենի
եկեղեցւոյն մէջ ազատ կը ծիսակատարէր, բայց
երբ հետզհետէ տարակարծութիւններ ու վէճեր
ծնունդ առին, նոյն այն կղերը մասնաւորներու
տուններուն մէջ սկսաւ կատարել եկեղեցական
արարողութիւնները⁴, հետամուտ ըլլալով նաեւ
ունենալ սեպհական եկեղեցի:

Այս սեպհական եկեղեցւոյն շինութեանը
ոչ նուազ սատար հանդիսացան Հայ երեւելիներ՝
մանաւանդ Գաղէլ Յարութիւն ամիրայ, որուն
համար Ա. Պէրպերեան գրած է թէ « առատա-
ձեռնեաց եւ ի շինութիւն Սուրբ Փրկիչ
եկեղեցւոյն հոռովակաւ հայոց ի Ղալա-
թիս, բայց ոչ ետես զօծումն նորին, զի
օրհաս մահուն յառաջեաց քան զայն⁵ »:

Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ հիմնարկութեան հետ
կը սկսի գրեթէ պաշտօնական կազմութիւնը կա-
թոլիկ Հայ հասարակութեան, որուն առաջին
քաղաքային պատրիարքը եղած է Վիեննական
Մխիթարեան՝ Յակոբ վարդապետ Մանուէլեան⁶,
եւ կրօնայինը՝ Նուրիճան Անտոն եպիսկոպոս, որ
օծած է Յիսուս Փրկիչ Եկեղեցին⁷:

1 Պարմ. Հայոց, Ա. ետիս Պէրպերեան, էջ 197:
2 Ա՛ր, էջ 236:
3 Ա՛ր, էջ 258:
4 Պարմ. Հայոց, Ա. Պէրպերեան, էջ 216:
5 Պարմ. Հայոց, Ա. Պէրպերեան, էջ 256:
6 Ա՛ր, էջ 216:
7 Ա՛ր, էջ 215:

Եկեղեցւոյն հետ միաժամանակ կառու-
ցուած է համանուն Գպրոց մը մանչերու, բայց
տեւականութիւն չէ ունեցած:

Ս. Փրկիչ Եկեղեցին իւր կիցը ունի շէնք
մ'ալ, որ իբր վարդապետանոց գործածուած է
1831—1834. 1856էն սկսած՝ եղած է այն,
պատրիարքարան:

Հասունեան եւ Հակահասունեան վէճերու
ժամանակ այս եկեղեցին եւ պատրիարքարանը
կը վերաբերէր Հակահասունեաններու:

Գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ մը շի-
նուած, սիրուն տաճար մ'է Ս. Փրկիչ, որուն ներ-
քին պատերուն վրայ դրոշմուած են կարեւոր
նշաններու բազմութիւն: Արձանագրու-
թիւններ:

Այս եկեղեցւոյն մէջ թաղուած են Անտոն
եպիսկոպոս Նուրիճան՝ առաջին նախագահը, ինչ-
պէս նաեւ երկրորդ նախագահը՝ Մարուշ Պօղոս
եպիսկոպոսը¹, Պիլէգիկիճի Պօղոս Աղա եւ Վիբա-
նանցի հայ երեւելի մը՝ Էմիր Պէշիր:

* * *

Ս. Փրկիչ եկեղեցիով կը լրանայ պատմու-
թիւնը Ղալաթիոյ Հայ բնակչութեան, որ մինչեւ
անցեալ դարու կէսը. բաւական հոծ բազմու-
թիւն մ'էր եւ որ՝ ցրուած է յետոյ՝ Բերա եւ
այլուր:

Ղալաթիոյ Հայութեան գերեզմանատեղին
եղած է միշտ Բերայի ընդարձակ շիրմատանը,
որու վրայ պիտի խօսինք իւր կարգին:

Տող 210:

« Ի վերոյ տոյն սահմանաց՝
Եւ Փրանցէզք շինել փութացան
Ըստ խնդրոյ դեսպան Մուղտեսոյ՝
Սան Ճորճի է քիլիսան այն: »

Ֆրանսացիներուն Սէն-Ժուստ Եկեղեցին է
վերջն պարբերութեան մէջ յիշուածը՝ որ կայ
ցայսօր:

(Շարունակելի:) ԴԿՏ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԾԱՆ

⁸ Հայաստան, Կ. Պօլիս, Ա. տարի, թիւ 5, 27 յու-
լիս 1846: